

A 2009
1777

НУРБЕРДИЕВ МЫРАТБЕРДИ ГАРБЕРДИЕВИЧ

**Контрастивтердің тіларалық баламалылығы
(қазақ және араб тілдерінің негізінде)**

10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық
және салғастырмалы тіл білімі

**Филология ғылымдарының кандидаты
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның
авторефераты**

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2009

М. А. А.

Жұмыс Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі кафедрасында орындалды.

Ғылыми жетекші:

филология ғылымдарының докторы,
профессор А.Қ. Жұмабекова

Ресми оппоненттер:

филология ғылымдарының докторы,
профессор Қ.Т. Рысалды

филология ғылымдарының кандидаты,
доцент А.Б. Донбаева

Жетекші ұйым:

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті

Диссертация 2009 жылы 18 мамырда сағат 16.00-де әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беру жөніндегі Д 14А 01.22 диссертациялық кеңестің мәжілісінде қорғалады (050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71, филология факультеті, 312 дәрісхана).

Диссертациямен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми кітапханасында танысуға болады.

Автореферат 2009 жылы 17 сәуірде таратылды.

Диссертациялық
кеңестің ғалым хатшысы

Қ.К. Ахмедьяров

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі әлемдік қауымдастық деңгейінде халықаралық байланыстарға жол ашты. Осы ретте араб елдерімен арадағы мемлекетаралық қатынастардың, өзара саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени байланыстардың дамуына мүмкіндік туып отыр. Қазіргі таңда араб тілі шығыс тілдері қатарында жоғары оқу орындарында оқытылуда. Күнделікті қажеттіліктен туындаған ғылыми-әдістемелік еңбектердің, екітілді сөздіктердің тапшылығы қазақ және араб тілдерін салыстыра және салғастыра қарастыруды міндеттейді. Сондықтан қолға алынған диссертациялық жұмыс қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтердің тіларалық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салғастырмалы тұрғыдан талдауға арналған.

«Контраст» сөзінің негізгі тілдік мағынасы – «кереғар», «қарама-қарсылық» деген ұғымдарды білдіретіні, ал терминдік мағынасы – лексикалық, фонетикалық және грамматикалық бірліктердің қарама-қарсы ұғымда қолданылатыны белгілі.

Жұмыста *контрастивтер* термині негізгі ғылыми ұғым ретінде қолданылып, *антонимдер* және *энантионимдер* гипонимдеріне негіз болатын гипероним ретінде қолданылады.

Аталған терминнің арабша баламасында да *تضاد, تباين, مَبَايَنَة* тадад, тәбәйун, мубәйәна – контраст, қарама-қарсылық ұғымының орын алуы контрастивтер терминін осы мағынада қолдануға негіз болды.

Антонимдер тілдік құбылыс ретінде жалпы тіл білімінде, түркологияда, оның ішінде қазақ тіл білімінде бұрыннан зерттеу нысанына алынып келді. Қазақ тіл білімінде антонимдер К. Аханов, Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиұлы, Ж. Мусин, М. Белбаева, М. Оразов т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Антонимдерді салғастырмалы бағытта зерттеген ғалымдар қатарында Ж. Қонақбаева, А. Жұмабекова сияқты ғалымдарды атауға болады. Қазақ тілінің энантионимдері Ж. Мусин, Ш. Сарыбаев, Б. Сағындықұлы, Х. Нұрмұханов, А. Жүсіпов сынды ғалымдардың еңбектерінде ғана жалпы түсініктеме берілгені болмаса, нақты ғылыми зерттеу нысанына айналмаған. Араб тілінің антонимдері туралы А. әл-Жәнаби, А. әл-Абиди секілді ғалымдардың еңбектерінде, ал салғастырмалы бағытта С. Әбу Хадыр еңбегінде сөз болған. Араб тілінің энантионимдері Ибн әл-Анбари, Әбу әт-Таййиб әл-Лұғауий, әс-Сағаний, М. Әліясин, М. әл-Мұнажжид сияқты ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Алайда, қазақ және араб тілдерінің антонимдері мен энантионимдері осы уақытқа дейін салғастырмалы тұрғыдан арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Диссертациялық жұмыс типологиялық тұрғыдан өзіндік айырмашылықтарға ие қазақ және араб тілдерінің семантикалық қарама-қарсылық мәселесін кеңінен қарастыруға арналған.

Энантиосемияны антонимия және полисемия секілді тілдік құбылыстардан ажырату мәселесінің түпкілікті шешілмеуі, сонымен қатар лингвистикалық

әдебиеттердегі терминологиялық сәйкессіздіктер зерттеу жұмысының өзектілігін танытады.

Зерттеу жұмысында *контрастивтер* секілді гипероним терминін қолдану гетерогендік тілдердің лексикалық жүйелеріндегі антонимиялық және энантиосемиялық байланыстардың жалпы және өзіндік белгілерін айқындау мақсатынан туындады. Осындай бағытта алғаш рет жүргізілген салғастырмалы зерттеу бір тіл деректерін талдауда байқалмайтын микрожүйелердің құрылымдық-семантикалық ерекшелігін айқындауға мүмкіндік береді.

Контрастивтер мәселесі ерте кездерден-ақ лингвистика ғылымының зерттеу нысанына айналып келген күрделі де, қайшылықты феномен болып табылады. Алайда, контрастивтердің бір бөлігі болып табылатын энантиосемияның тілдік табиғаты жайлы мәселе осы күнге дейін өз шешімін таппай, терминология да бірізді жүйеге түспей отыр. Бүгінгі күнге дейін энантиосемияның тек жекелеген сипаттары өзге мәселелер (антонимия, полисемия, омонимия) төңірегінде сөз етіліп келді. Лексикалық бірліктердің тілдік жүйе мен сөздік қолданыстағы энантиосемиясын жан-жақты зерттеу қажеттілігі осы еңбектің өзектілігін одан әрі айқындай түседі.

Қазақ және араб тілдеріндегі антонимдік және энантионимдік бірліктер жұмыстың зерттеу пәні болып табылады.

Зерттеудің нысанына қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтердің лексика-семантикалық ерекшеліктері жатады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтердің ұқсас және айырым белгілерін анықтау, олардың тілдік табиғатын айқындау. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегі міндеттерді жүзеге асыру көзделді:

- қазақ және араб тілдеріндегі семантикалық қарама-қайшылықты сан қырынан жеткізетін және араб тіл біліміндегі қарама-қарсы бірліктерді атау дәстүрін жалғастыра алатын «контрастивтер» терминінің антонимдер мен энантионимдерге негізгі гипероним ретінде қолданылуын дәлелдеу;

- контрастивті мағыналарды білдіретін лексикалық бірліктердің жиынтығын, қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтердің зерттелу деңгейін, негізгі бағыттарды анықтау;

- оппозиция әдісі арқылы қазақ және араб тілдеріндегі антонимдерге талдау жасау, соның нәтижесінде екі тілдегі оппозиция түрлерінің ара салмағын айқындау;

- қазақ және араб тілдеріндегі энантионимдік бірліктердің негізгі лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын ашып көрсету.

Зерттеу жұмысында қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтерді салғастыра талдау мәселесінің көтерілуі, сондай-ақ, ауқымды тілдік деректерге кешенді зерттеу жүргізу – оның ғылыми жаңалығын айқындайды. Зерттеу барысында төмендегідей ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

• қазақ және араб тіл білімдеріндегі контрастивтер мәселесі туралы ғылыми пікірлерге шолу жасалып, негізгі ғылыми бағыттар айқындалды;

- салғастырылатын тілдердегі қарама-қарсы семантикаға ие бірліктердің ортақ және айырым белгілері анықталды;
- қазақ және араб тілдеріндегі антонимиялық оппозицияларға кешенді талдау жасалып, оппозицияның әр типіне тән айырмашылықтар ажыратылды;
- салғастырылып отырған тілдердегі энантионимдердің негізгі түрлері көрсетілді.

Зерттеу материалдары ретінде лексикографиялық еңбектерден қазақ тіліндегі – 1150, араб тіліндегі – 1200 антонимдік жұптар және қазақ тіліндегі – 200, араб тіліндегі – 500 энантионим алынды; барлығы – 3050 контрастив талданды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтерді салғастыра зерттеу нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасалынды:

- антонимия және энантиосемия негізінде осы тілдік құбылыстарды адам санасының объективті әлемдегі ерекшеліктерін тілде бейнелей алатын универсалды қасиеттері ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін контраст бойынша ассоциация жатыр. Бұл өз кезегінде кез келген тілдегі семантикалық қарама-қайшылықты сан қырынан жеткізетін және араб тіл біліміндегі қарама-қарсы бірліктерді атау дәстүрін жалғастыра алатын *контрастивтер* терминін гипероним термині ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

- элеуметтік дифференциация тұрғысынан энантионимдер жалпы тілдік және диалектілік болып бөлінеді. Салғастырмалы талдау нәтижесінде айқындалған ерекшеліктердің негізінен араб тіліне тән екендігі байқалды. Бұл қазақ тіліне қарағанда араб тіліндегі диалектілік бөліністің күрделілігімен түсіндіріледі.

- жалпы логикалық-тілдік негізге ие оппозиция әдісінің көмегімен антонимдерді жүйелеу мына заңдылықты айқындап берді: екі тілде де градуалды антонимдер басымдыққа ие (қазақ тілінде – 795, араб тілінде – 785), привативті антонимдер жиілігі жағынан төмен деңгейді көрсетеді (қазақ тілінде – 310, араб тілінде – 345), ал эквиполентті антонимдер екі тілде де ең өнімсіз қатарды құрайды (қазақ тілінде – 45, араб тілінде – 70).

- адам ойлауының дуализмі мен тілдік таңбаның ассимметриялығы кез келген тілдегі энантиосемияны тудыратын механизмдер болып табылады. Салғастырылған тілдердегі құрылымдық-морфологиялық талдау есім, етістік, қосымшалы және үстеу энантионимдерді (азаю деңгейі бойынша) жүйелеуге мүмкіндік береді. Энантионимдер мәтінде мәнерлілік құралы болып табылады; қарама-қарсы қойылатын семалардың кем дегенде біреуі барлық уақытта коннотативті. Салғастырылатын тілдер материалдарын лингвостилистикалық тұрғыдан талдау өнімді эмоционалды-бағалауыштық энантионимдер мен өнімсіз номинативті энантионимдерді айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде біртүлді және екітүлді лексикографиялық басылымдар, қазақ және араб тілдеріндегі түрлі жанрда жазылған еңбектер, көркем әдебиет үлгілері пайдаланылды. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (I-X томдары. Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. Алматы,

1974-1986), Қазақ тілінің сөздігі (Жалпы ред. басқ. Т. Жанұзақов. Алматы, 1999), Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі (І. Кеңесбаев. Алматы, 1977), Қазақ әдеби тілінің сөздігі (I-III томдары. Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов, Н. Уәли. – Алматы, 2006), Қазақ тілінің аймақтық сөздігі (Жауапты редактор Ш.Ш. Сарыбаев. – Алматы, 2005), Қазақ тілінің антонимдер сөздігі (Ж. Мусин. Алматы, 1984), Қазақ тілінің антонимдер сөздігі (А.Қ. Жұмабекова. Алматы, 2000), Арабша-қазақша сөздік (А. Дәдебаев, Ж. Қайранбаев. Алматы, 1990), Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (Н.Д. Ондасынов. Алматы, 1984), Арабско-русский словарь 1-2 т (Х.К. Баранов. Ташкент, 1994), Русско-арабский словарь, (В.М. Борисов. М., 1981), Русско-арабский учебный словарь, (Г.Ш. Шарбатов. М., 1981), Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі (аударған Х. Алтай Мәдине, 1991). القرآن الكريم، قاموس المحيط. (الفيروز آبادي. الجزء 1 و 2. بيروت، 1997)، لسان العرب. (لابن منظور. دار صادر. بيروت. الطبعة الرابعة، 2005)، المعجم الوسيط. (مجمع اللغة العربية. مكتبة الشروق الدولية. القاهرة. الطبعة الرابعة، 2004)، المنجد في اللغة العربية المعاصرة. (دار المشرق. بيروت: طبعة ثانية، 2001)، كتاب الأضداد. (الحسن بن محمد الصاغاني تحقيق ودراسة : محمد عبد القادر أحمد. للقاهرة، 1989)، قاموس الأضداد الكبير. (عائدة بكرمنجي. بيروت، 2005)، قاموس الأضداد (راجي الأسمر. بيروت، 2003).

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтерді салғастыру барысында жасалған негізгі тұжырымдар мен қорытындылар жалпы және типологиялық тіл білімі, лексикология, лексикография салаларын теориялық тұрғыдан жетілдіруге, семасиология мен стилистиканың дамуына белгілі бір деңгейде үлес қосады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Диссертация материалдарын, теориялық қорытындылары мен нәтижелерін жоғары оқу орындарында жалпы және салғастырмалы лексикология, семасиология, лексикография, стилистика пәндерінен дәрістер оқуда, сондай-ақ, антонимия, энантиосемия мәселелеріне қатысты арнайы курстар мен семинарлар жүргізуде, біртүрлі және екітүрлі сөздіктер құрастыруда пайдаланыла алады.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы тілді материалды объективті, динамикалы, функционалды және дамушы жүйе ретінде танытатын жалпыфилософиялық ұстанымдарға негізделеді. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық базасын семантикалық қарама-қарсылық мәселелерін қарастырған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері құрайды.

Зерттеу жұмысында қолданылған әдістер. Зерттеу барысында салғастыра талдау, компонентті талдау, оппозиция әдістері, жапшай іріктеу және санау тәсілдері қолданылды.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы. Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары мен нәтижелері «Тіл әлемі. Мир языка. The world of Language» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияда (Алматы, 2005), «Әлемдік рухани құндылықтар және қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты ғылыми-теориялық конференцияда (Алматы, 2007), «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда (Алматы, 2007), «Исламтану және араб филологиясы мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық

конференцияда (Алматы, 2007), «Тіл және жаһандану: бүгін мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда (Алматы, 2008) баяндама жасалды. Диссертацияның негізгі түйіндері Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен Республикалық ғылыми басылымдар мен ғылыми жинақтарда 3 мақала жарияланды. Зерттеудің негізгі мәселелері мен теориялық тұжырымдары әртүрлі басылымдағы 8 жарияланымда көрініс тапты. Диссертация Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің теориялық және қолданбалы тіл білімі, араб тілі кафедраларының мәжілістерінде талқыланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, екі бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалардан тұрады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Диссертациялық жұмыстың кіріспе бөлімінде тақырыпты зерттеудің өзектілігі, мақсаты мен міндеттері, нысаны, пәні, зерттеу әдіс-тәсілдері, ғылыми жаңалықтары, теориялық және практикалық маңызы, қорғауға ұсынылатын тұжырымдар, зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануының барысы анықталды.

Диссертацияның «Контрастивтерді зерттеудің лингвистикадағы теориялық негіздері» атты бірінші бөлімінде зерттеуге негіз болатын теориялық білімді айқындап алу мақсатында қазақ және араб тілдерінде контрастивтердің тілдік құбылыс ретінде қалыптасу тарихы, ерекшеліктері мен негізгі ұғымдарына талдау жасалып, «контрастивтер» терминінің дефинициясы анықталды.

Жұмыстың бірінші бөлімінің «Қазақ тіл білімінде антонимия құбылысының зерттелуі» атты бөлімшесінде антонимия мәселесінің зерттелу тарихына қатысты тілдік зерттеулерге шолу жасалды.

Қазақ тіл білімінде антонимдер жайындағы алғашқы пікірлер 1950 жылдары жариялана бастады. Осы жылдары антонимия төңірегінде К. Аханов, Ә. Болғанбаев т.б. ғалымдар алғашқылардың қатарында өз пікірлерін білдірді. Аталған мәселе бойынша жан-жақты зерттеу жүргізіп, алғашқы диссертациялық еңбек жазған, қазақ тілінің антонимдер сөздігін жасаған ғалым Ж. Мусин болды. Осыған дейін антонимия ерекше тілдік құбылыс ретінде арнайы зерттеу нысанына айналмаған болатын. Ғалым бұл зерттеуінің нәтижесінде қазақ тіліндегі антонимдерді зерттеу барысындағы ізденістерге зор үлес қосты. Еңбекте антонимдердің анықтамасы жайлы әр алуан пікірлерді ғылыми тұрғыдан талдай келе, қазақ тіліндегі антонимдердің негізгі ерекшеліктерін анықтап береді: «Біртекес сапалық ұғымдарды білдіретін, қарама-қарсылықты мәні жағынан өзара тепе-тең, тілде үнемі бір-біріне қарсы мағынада қолданылып қалыптасқан сөздерді антонимдер дейміз» [1, 52].

Антонимия құбылысын салғастырмалы бағытта зерттеген ғалымдар қатарында Ж.Қ. Қонақбаеваның еңбегін атауға болады. Автор өз зерттеуінде ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі антонимдік фраза тіркестерді

типологиялық тұрғыдан қарастырып, аталған бірлік тұлғалардың тіларалық идиомалық қатысын анықтау бағытында жүргізген.

Орыс тілі мен қазақ тіліндегі антонимдік оппозицияларға салғастырмалы зерттеу жасаған А.Қ. Жұмабекованың еңбегінде антонимия құбылысының теориялық қағидаларын салыстырмалы-типологиялық аспектіде кеңінен қарастырылып, жан-жақты тұжырымдалған. Мұнда антонимия мәселесі универсалды тілдік құбылыс ретінде философия, логика, психология салаларының мәліметтерімен салыстырыла, кешенді түрде қарастырылған. Ғалым Н.С. Трубецкойдың оппозиция әдісіне сүйене отырып, алғаш рет қазақ тіліндегі антонимдерді градуалды, привативті және эквиполентті антонимдік оппозицияларға ажыратып зерттеп, оларды жаңа бағытта қарастыратын антонимдер сөздігін жасап шығарды [2].

А.Е. Жүсіповтың еңбегінде қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары жан-жақты зерттелген [3]. Онда қарама-қарсылықтың синонимия, полисемиямен байланысқа түсуі, ішкі қарама-қарсылықтың жасалу жолы мен түрлері, қарама-қарсылыққа негізделген айшықтардың стилистикалық түрі кеңінен талданған.

Аталған зерттеулерде қазақ тіл біліміндегі қарама-қарсылық мәселесіндегі теориялық ұстанымдар мен зерттеу жолдары көрсетілген. Атап айтарлық жайт, антонимияға қатысты жалпы мәселелермен қатар жекелеген мәселелер, оның ішінде антонимдік қатарлар, олардың түрлері, айырым және ортақ белгілер жүйесі айқындалған. Алайда, аталған еңбектерде қазақ тіл білімінде антонимдер мен энантионимдер бір-бірінен ажыратылып, басқа лексика-семантикалық категориялар тәрізді дербес қарастырылмаған.

Бірінші бөлімнің «Араб тіл білімінде антонимия құбылысының зерттелуі» атты бөлімшесінде араб тіл біліміндегі антонимия мәселесінің тілдік құбылыс ретіндегі негізгі ұғымдары сараланып, антонимдер және энантионимдерге қатысты қос мағынада қолданылып жүрген «әл-аддад» терминіне байланысты лингвистикалық зерттеулерге шолу жасалып, аталған термин жан-жақты талданды. Осы уақытқа дейін араб тіл біліміндегі الأضداد «әл-аддад» термині аясында антонимия және энантиосемия құбылыстары араластырылып зерттелгендіктен, араб тіл біліміндегі энантиосемияның анықтамасы да осы бөлімшеде қарастырылады.

Х.К. Барановтың арабша-орысша сөздігінде *әд-дыдду* сөзінің (*әл-аддад* الأضداد сөзінің жекеше түрі) бірнеше мағынасы көрсетіліп, «противоположность, контраст – қарама-қарсылық, кері болу, слово, имеющее два противоположных значения» делінген (АРС, 445). Мұнда автордың *әд-дыдду* сөзіне берген соңғы мағынасы қазіргі тіл білімінде *энантиосемия* деп аталатын тілдік құбылыстың анықтамасына сәйкес келеді.

В.М. Борисовтың орысша-арабша сөздігінде *антоним* – *әд-дыдду/әл-аддад* деп берілген (РАС, 26). Алайда, бұл сөздің басқа мағынасы көрсетілмеген. Осы сөздіктерде араб әдеби тіліндегі *әд-дыдду* сөзінің екі түрлі мағынасы көрсетілген. Бірінде *әд-дыдду* сөзі *антоним* деп көрсетілсе, екіншісінде *энантионимнің* анықтамасы берілген. Бұдан араб лексикасындағы *الضد* *әд-дыдду*

сөзінің ұғымының кең екені байқалады. Аталған құбылыстар өзара қарама-қарсылық қатынасқа ие. Осыған орай араб тіліндегі *эд-дыдду* және *эт-тадад* терминдерінің *контраст* – қарама-қарсылық деген мағынаны білдіруі, оның қазақша баламасын *контрастивтер* деп атап, антонимдер мен энантионимдерді аталған термин аясында қарастыруға мүмкіндік береді.

Контрастивтер мәселесіне қатысты М.Ф. Хижazi: «эл-аддад – бір ғана сөздің екі қарама-қарсы мағынасының болуы», – деп көрсетеді [4, 56]. Ғалымның пікірінше, араб тілінде *الأضداد* *эл-аддад* термині тек энантионимдерді атауда қолданылғаны, ал антонимдер *التقابل الدلالي* *эт-тәқабул әд-дәләли* деп аталғаны дұрыс деп түсіндіреді. Ғалымның бұл пікірі қазіргі заманғы араб тілшілерінің кейбірінің ұстанымдарымен сәйкес келеді. Біз өз тарапымыздан осы көзқарасты дұрыс деп санаймыз.

Сонымен аталған мәселе бойынша пікір алалығын байқауға болады. Алайда, антонимдер мен энантионимдер логика-семантикалық тұрғыдан ажыратыла қарастыруға тиісті мәселелер екеніне көз жеткіздік. Олардың басын біріктіретін ортақ қасиет – қарама-қарсылық ұғымын білдіруі болып табылады.

Антонимдер мен энантионимдердің өздеріне тән айырым және ортақ белгілерін анықтап, дефинициясын көрсету, олардың қазақша-арабша дұрыс баламасын табу қажеттілігін ескере отырып, аталған терминдердің қазақша-арабша баламасы төмендегідей көрсетілді:

контрастивтер *التضادات أو التقابلات* термині – антонимдер мен энантионимдерді логикалық тұрғыдан қамти алатын негізгі гипероним, ал антонимдер мен энантионимдер соның шеңберіндегі гипонимдер болып табылады.

антонимдер *المضادات أو التقابلات الدلالية* – мағыналары жағынан бір-біріне қарама-қарсы сөздер. Мысалы, қазақ тілінде: *ақ-қара*, *келу-кету* т.б. араб тілінде: *زوجة-زوج* (ер-әйел), *أخذ-أعطى* (берді-алды) т.б.

энантионимдер *الأضداد* – тұрпаттық жағынан бірдей формамен берілетін, мазмұндық жағынан құрылымындағы ішкі қарама-қарсылыққа негізделген өзара оппозициялы мағыналарға ие сөздер. Мысалы, қазақ тіліндегі *көрім* сөзі *сүйкімді*, *жақсы*, *тамаша* дегенді білдірсе, бірде *жаман*, *нашар*, *жсексұрын* деген мағыналарда жұмсалады. Араб тілінде *الجون* *эл-жәун* сөзі *ақ* және *қара*, *المولى* *эл-маула* сөзі *мырза*, *қожайын*, *патша* және *құл*, *қызметкер* деген мағыналарды білдіре алады.

Бірінші бөлімнің «Энантиосемия құбылысының зерттелу тарихы» атты бөлімшесінде энантиосемия мәселесінің зерттелу тарихы, тілде энантионимдердің пайда болу себептері қарастырылды, сонымен қатар, жалпы тіл біліміндегі зерттеу бағыттарына да шолу жасалды.

Жалпы және орыс тіл білімінде энантиосемия құбылысы ХІХ ғасырда, қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың соңғы жартысында антонимия мәселесіне арналған кейбір зерттеулерде ғана сөз болды. Алғашқы еңбектердің қатарында В. Шерцльдің «Қайшылықты мағыналы сөздер туралы» зерттеуін атауға болады.

Энантисемиа құбылысын зерттеу араб тілінде ІХ ғасырдың екінші жартысында қолға алына бастады. Энантисемиалық мағыналы сөздердің араб тілінде сөз болуы алғаш Әбу Амыр ибн Ала, әл-Халил ибн Ахмад және Юсуф ибн Хабиб, Әбу Амыр әш-Шәйбани, әл-Кәсаи т.б. ғалымдардың кезеңінен басталған [5, 30].

Энантисемианың тілдік табиғатын толық танымау – терминологияда жүйесіздікті тудырды: «энантисемиа» (В.И. Шерцль), «қарама-қайшы мағына» (К. Абель), «полисемианың өзгеше бір түрі» (Р. Будагов), «полисемианың ерекше бір түрі» және «антонимдік омонимия» (Ю. Скиба), «омоантонимия» (Л.А. Новиков, В.В. Виноградов), «лексема ішіндегі антонимия» (О.М. Соколов), «омоантоним» (Л.А. Введенская), «сөз ішіндегі поляризация» (Е.Х. Жаркова), «сөздің ішкі антонимиясы, антонимдердің өнімсіз түрі, сөздердің қарама-қарсы мағыналарын білдіретін қабілеті. Антифразиспен барабар, яғни сөздің қарама-қарсы мағынада қолданылуы» (Тіл білімі сөздігі. Жалпы ред. басқ. Э.Д. Сүлейменова), «формасы бойынша–омоним, ал мағынасы жағынан – антоним» (Ш.Ш. Сарыбаев), «ішкі қарама-қарсылық» (А.Е. Жүсіпов) т.б.

Бұдан энантисемиа бірде омонимия шеңберінде, бірде антонимияға қатысты зерттеліп жүргені байқалады.

Сондай-ақ, В.Н. Прохорова, Е.Н. Миллер, Ш.Ш. Сарыбаев, Х. Нұрмұханов сынды ғалымдар бұл құбылысты «омонимия мен антонимияның тоғысуы», яғни, тепе-тең материалды қабығы бар өтпелі құбылыс ретінде қарастырады. Я.И. Гельбл, В.И. Шерцль, К. Абель, Л.А. Новиков, Л.А. Булаховский, И. Пете, Р. Будагов, А.А. Реформатский, М. Белбаева, Ж. Мусин т.б. энантисемианы антонимияның бір түрі ретінде қарайды.

Антонимия – тұрпаттық жағынан әртүрлі болып келетін, мағынасы жағынан өзара қарама-қарсы семаға ие полярлы бірліктер жүйесі. Осыған байланысты энантисемиа – антонимияның бір түрі емес, ішкі қарама-қарсылыққа негізделген семантикалық айрықша категория ретінде қарастыруға лайық феномен деген қорытынды жасауға болады.

Зерттеу жұмысының «Энантисемианың лингвофилософиялық негіздері мен экспрессивтілігі» атты бөлімшесінде аталған құбылыстың тілдік құбылыс ретіндегі философиялық негіздері сөз етілді.

Энантисемиа – қарама-қайшылық, терістеу және т.б. сабақтас фактілер категориясын түсіндірудегі философиялық таныммен ұштасқан күрделі де, көп қырлы ерекше құбылыс. Энантисемианың қарама-қайшылыққа құрылған табиғатын түсіндіретін мәселелер аясын кең көлемде зерттеп алмай, оны қарастыру мүмкін емес.

Философиялық тұрғыдан алғанда, қарама-қайшылық құбылысын зерттеу «қарама-қайшылық дамуының бір сатысын көрсететін категория» [6, 371]. Тілші Е.Н. Миллер қарама-қайшылық дегеніміз – «бір мәннің шегіне жете дамығандағы өзгерісі» – деп тұжырымдайды [7, 12].

Энантисемиалық бірліктер мәтін құрылымында экспрессивті-эмоционалды және бағалауыштық сипаттағы қосымша коннотацияларды бере

алады. Сондықтан олар ақпараттық қана емес, сондай-ақ, субъективті-модалды реңктегі мағыналарды да білдіреді.

Энантисемия құбылысы терістеу, модалдылық, мәнерлілік, эмоционалдылық сияқты категориялармен тығыз байланысты. Олар коммуникацияда сөйлеушінің объективті шындыққа қатынасын білдірудің тиімді құралы ретінде қызмет етеді.

Тұрпаты жағынан бірдей, мазмұны қарама-қайшы болып келетін энантисемиялық бірліктердің астарлы мағынасы қашан да экспрессиялы реңкке ие болып келеді. Демек, энантисемия сұхбаттасуға ықпал етуші маңызды құрал бола отырып, тілдік бірліктердің прагматикалық әлеуетінің артуына септігін тигізеді.

Жұмыстың «Энантисемия құбылысының тілдік феномен ретінде қалыптасуы» атты бөлімшесінде энантисемияның араб тіл білімінде лингвистикалық құбылыс ретінде қарастырылуы туралы әртүрлі көзқарастарға да шолу жасалды.

Энантисемия құбылысының тілдік феномен ретінде қалыптасуы жайлы араб ғалымдары арасында бірнеше көзқарас қалыптасқан. Оларды тарихи тұрғыдан жүйелеп қарастырсақ, төмендегідей кезеңдерге бөліп топтастыруға болады:

1) *Энантисемия жайлы идеяның пайда болу кезеңі.* Бұл кезеңде алғашқы ғалымдар аталған құбылыстың араб тілінде бар екенін өз еңбектерінде сөз етіп, оған араб өлеңдерінен кейбір деректер келтірумен шектелген. Бұған мысал ретінде әл-Халил ибн Ахмадтің «әл-Айн» түсіндірме сөздігін айтуға болады. Ғалым бұл сөздігінде الشعب *әш-шағб* және للنائد *ән-нәғшид* сөздерінің қарама-қарсы мағыналарының бар екенін көрсетіп, оларды энантисемия деп атамастан да, қарама-қарсы мағыналарын дәлелдеген. Бұл кезеңді энантисемия жайлы жалпы идеяның, ойдың пайда болу кезеңі деп айтуға болады.

2) *Энантисемия ғылыми зерттеулердің нысанына айналған кезең.* Құтрұб, әл-Асмағий, әс-Сижистаний, Ибн әс-Сиккит, әт-Тузи, Әбу Ғубайда т.с.с. бұл құбылыстың араб тілінде бар екенін көрсетіп, арнайы зерттеу нысаны ретінде бірнеше зерттеулер жасаған. Осылайша, араб тілінде энантисемия құбылысының зерттелуі осы кезеңнен бастау алды деуге болады.

3) *Араб тілінде энантисемияны жоққа шығару кезеңі.*

Энантисемияға арналған жоғарыда аталған еңбектер жарық көргеннен кейін бірқатар араб тілінің қарсылас ұлтшылдары бұл құбылыстың араб тілінде кездесуін тілдің кемшілігі ретінде түсінген. Араб тілінде мұндай кемшілік болуы мүмкін емес деп, бұл құбылысқа үзілді-кесілді қарсы болған Ибн Дуруставейһ араб тілінде энантисемиялық мағыналы сөздердің болуын жоққа шығарып, «Энантисемияның жоққа шығарылуы» атты еңбегін жазған. Ғалымның бұл еңбегі ертеректе жоғалып кеткен. Ол туралы басқа зерттеулеріндегі сөздеріне сүйене отырып, аталмыш еңбегінің болғанын аңғаруға болады. Автор бұл еңбегінде бұрынғы зерттеулерде көрсетілген энантисемиялық мағыналы сөздердің түбіріне, негізгі мағынасына тоқтала отырып, әрбір сөздің этимологиясын, мағыналық қабаттарының қалыптасу

себептерін зерттеу нәтижесінде бұл құбылысты жоққа шығарады. Алайда, зерттеуші бұл құбылыстың араб тілінде кейбір себептерге байланысты аз көлемде орын алатынын өзі де мойындайды. Бұл ойды ұстанған ертедегі ғалымдар қатарына Сағлабты, әл-Қалиді, Ибн Дұрайдті және әл-Жәуаликиді де жатқызуға болады.

4) *Араб тілінде энантиосемия құбылысының болуын жақтаушы кезең.*

Бұл кезеңнің зерттеушілері аталған құбылыстың араб тілінде болуын мойындау арқылы оның тілдік табиғатын, қалыптасу жолдарын, пайда болу себептерін талдай отырып, тілдік жүйеде кездесетінін дәлелдеген. Айталық, Ахмад ибн Фарис, Ибн Сида және Ибн әл-Анбари т.б. ғалымдар. Ибн Сида энантиосемияны арнайы зерттемеген болса да, оны жақтауда логикалық жүйеге сүйенген. Ахмад ибн Фарис аталған құбылысты жақтап, الأضداد («Энантионимдер») атты еңбек жазған. Ибн әл-Анбаридің كِتَابُ الْأَضْدَاد («Энантионимдер кітабы») атты еңбегі араб тіліндегі энантиосемиялық бірліктерді ең толық қамтыған еңбек болып табылады [8].

Қазіргі кезеңде энантиосемия құбылысы төңірегіндегі пікірталас әлі жалғасып келеді. А. Бәдәуи, М. әд-Думәнки т.б. оны тілдік құбылыс ретінде қарастырмайды.

Энантиосемия құбылысы жайлы ерекше көзқарас танытқан қазіргі заман ғалымдарының бірі М. Фәми болып табылады. Ғалым энантиосемия жайлы орташа көзқарасты ұстанады. Ол энантионимдердің барлығын жақтамаса да, оларды түгелдей жоққа да шығармайды.

А.А. Уафи, М.Х. Әліясин, И. Әнис секілді зерттеушілер араб тіліндегі энантионимдердің көлемі аз деген көзқарасты ұстанады.

Т.М. Шәһин араб тілінде энантионим сөздердің саны өте көп деп санайды, оның пікірінше, араб тілдік мұралар мен түсіндірме сөздіктеріндегі барлық энантионимдік бірліктер жинақталса, санының бұдан да артатынын айтады [9, 213]. Осы зерттеуде де бұл көзқарас дұрыс деп саналады.

Жұмыстың «Қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтерді топтастыру» атты екінші бөлімінде салғастырылатын тілдердің контрастивтері тілдік құрылымы, жұмсалым өрісі тұрғысынан сөз етілді.

Бұл бөлімінің «Қазақ және араб тілдеріндегі узуалды антонимдер» деп аталатын бірінші бөлімшесі екі тілдегі антонимдерге арналып, олар градуалды, привативті және эквиполентті антонимдерге ажыратылып топтастырылды. Бұл жүйелеудің негізі универсалды болғандықтан, қазақ және араб тілдеріне ортақ. «Градуалды антонимдер (التضاد (التقابل) المتكدرج) белгілі бір қасиеттің, сапаның ең соңғы шегіне дейінгі дәрежесін білдіреді. Олардың арасында аралық мағыналарды білдіретін бір немесе бірнеше компонент болуы мүмкін. Бұл аралық мүше қасиет-сапаның өлшемдік шкаласының дәл ортасында орналасып, сапа белгісінің қарама-қарсы полюстерінің аралығындағы қалыпты жағдайды білдіреді» [2, 16]. (بارد - فاتر - دافئ - ساخن - حار) – (мұздай - суық - салқын - жылы - ыстық). Мысалы, *Үйдің жылы-суығын қыс түскенде білесің,*

Ағайынның алыс-жақынын іс түскенде білерсің.

ولا جديد لمن لا خلق له (Ескісі жоқтың жаңасы болмас).

Талданған материалдар нәтижесі қазақ және араб тілдерінде градуалды антонимдердің өнімділігін көрсетті. Бұл түрге жататын антонимдердің екі тілдегі сандық көрсеткіштерінің арасалмағы бірдей (795 – қазақ тілінде, 785 – араб тілінде) және олар салғастырылатын тілдердегі антонимдердің негізгі бөлігін құрайды. Мысалы, *үлкен-кіші, ыстық-суық, алыс-жақын, жақсы-жаман, азаю-көбею, арзан-қымбат, бай-кедей* т.б. الطویل-القصیر (ұзын-қысқа), الطیب-الخبیب (жақсы-жаман), العذب-الأجاج (ащы-тұщы), سهل-صعب (жеңілдеу-ауырлау), السمیک-الرقيق (қалың-жұқа) және т.б.

«Привативті антонимдер التضاد الحاد градуалды антонимдердің компоненттері сияқты бірін-бірі жоққа шығаратын нышандарға ие, бірақ олардың арасында аралық элемент болуы мүмкін емес. Привативті антонимдердің элементтері білдіретін сипаттық екі ұғымның көлемі бірдей болып немесе біріге келіп, осы тектік ұғымның бүкіл көлемін қамтиды; бұл қатарға әр түбірлі (*бойдақ-үйленген, әйел-еркек, өз-өзге, өлі-тірі, الصائم-الفاطر* (аузы берік-аузы ашық), الصائم-الناطق (үндемейтін-сөйлейтін), الصحيح-الخطأ (дұрыс-қате) және түбірлес (*абыройлы-абыройсыз, мәлім-беймәлім, сабырлы-сабырсыз, حي ليس حيا* (жанды-жансыз), معروف غير معروف (белгілі-белгісіз) лексемалар енеді» [2, 16]. Мысалы, *Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды...* (Абай).

من جهل قدر نفسه لم يعرف قدر غيره (Өз қадірін білмеген, өзгені де сыйламас).

Антонимдерді топтастыруда қарама-қарсы мағыналы аффикстері бар сөздерді привативті антонимдердің қатарына қосуға бола ма деген сұрақ туындауы мүмкін. Алайда, тілдік жүйе мұндай көзқарасқа сыймауы ықтимал. Мәселен, *білімді-білімсіз, әлді-әлсіз* жұптарында теріс мағынадағы аффикстің болуы оларды привативті антонимдер түріне жатқызуға мүмкіндік бермейді, себебі, осы сөздермен белгіленіп отырған ұғымдардың арасында аралық мүше бар: *білімді - білімі шамалы - білімсіз, әлді - әлі аз - әлсіз* القوي - غير قوي - الضعيف - العالِم - ليس عالِمًا - للجاهل.

Аталған жұптар арасында мүше болуы мүмкін емес антонимдерден сапалық сипат та ерекшеленеді: *жүйелі-жүйесіз, қауіпті-қауіпсіз, مؤنب-غير مؤنب* (әдепті-әдепсіз), معلوم-غير معلوم (таныс-бейтаныс).

Зерттеу жұмысында қазақ және араб тілдеріндегі привативті антонимдер ауқымды тілдік деректер арқылы талданды. Олар жиілігі жағынан градуалдылардан кейінгі орында тұрады (310 – қазақ тілінде, 345 – араб тілінде), араб тіліндегі привативтер негізінен осы тілдің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктерімен байланысты болып келеді. Қазақ тілінің префиксалды привативтері арасында араб тілінен енген сөздер басым бөлігін құрайды. رسمي-غير رسمي (ресми-бейресми) т.б.

«Эквивалентті антонимдердің التضاد العكسي арасында қолданыстық машық арқылы қалыптасқан ассоциативті қарама-қарсылық орын алады. Мұндай қарама-қарсы қоюшылық тілді қолданушының санасында қос компонент сияқты орын алады» [2, 16]. Мысалы, *Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді. من اشترى ما لا يحتاج إليه باع ما يحتاج إليه* (Кім қажеті жоқ нәрсені сатып алса, керекті затын сатады).

Эквивалентті антонимдер құрамына іс-әрекеттің, белгілі бір күйдің қарама-қарсылығын білдіретін лексемалар: *түсу-міну, көтерілу-құлау, сату-сатып алу, النوم-الاستيقاظ* (жазу-өшіру), *الفرح-الحزن* (қуану-ренжу), *علم-تعلم* (ұйықтау-ояну), лексикалық конверсивтер: *жеңу-жеңілу, үйрену-үйрету*, (оқу-оқыту), *رئيس-مرؤوس* (басқарушы-басқарылушы), *هازم-مهزوم* (жеңген-жеңілген), жыныстық, туыстық нышандары: *ұл-қыз, ата-ана, الأب-الأم* (әке-шеше), *الابن-البنات* (ер бала-қыз бала), тәулік уақыты: *таңертең-кешке, النهار-الليل* (күндіз-түн), әлеуметтік қатынастары: *патша-азамат السيد-العبد* (қожайын-құл) т.б. бойынша компоненттері қарама-қарсы қойылған, бір-бірінен мағыналық жағынан өзара байламды жұптар енеді. Эквивалентті антонимдер жиілік тұрғысынан алғанда ең өнімсіз қатарды құрайды (45 – қазақ тілінде, 70 – араб тілінде).

Жұмыстың «Қазақ және араб тілдеріндегі контекстуалды антонимдер» деп аталатын екінші бөлімшесі қазақ және араб тілдеріндегі аз қарастырылған аспектілердің бірі – контекстуалды антонимдерге арналды.

Тілдік құрылымда антоним болмайтын сөздер мәтінде қарама-қарсы қойылып, стилистикалық антонимдер деп танылады. Қазақ тіл білімінде контекстуалды антонимдердің маңызы туралы мәселе және мұндай антонимдер А.Қ. Жұмабекованың еңбегіне дейін жүйеленбеген. Араб тіл білімінде контекстуалды антонимдер С.Ж. Әбу Хадыр және Ф.А. әл-Қаръан сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Контекстуалды антонимдер әр алуан тілдік және тілден тыс себептерге байланысты контексте бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Мұндай антонимдер сөйлеу барысында контекстуалды мағынаға ие бола отырып, бір рет қана қолданылады. Олардың өзара қарама-қарсылығын жасайтын құрылымдардың және формальды құралдары міндетті түрде болуы қажет. Осыған байланысты олар контекстен тыс екінші рет қолданылмайды: Мысалы, *Үй иесі мейірілі отырса, қонақ көңілді отырады. Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол. Балалы үй базар, баласыз үй қу мазар. إذا كان صغرى ضيقاً فماذا يتفقى وسع العالم* (Өз көкірегім тар болса, әлемнің кеңдігінен не пайда). *الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر* (Бұл дүние мұсылман үшін түрме, кәпір үшін жұмақ).

Сондай-ақ, зерттеу жұмысының «Қазақ және араб тілдеріндегі энантионимдерге лексика-семантикалық талдау» атты бөлімшесінде екі тілдегі энантионимдерге лексика-семантикалық талдау жасалды.

Қазақ және араб тілдеріндегі энантионимдер таралуына қарай *жалпы тілдік және диалектілік*, ал функционалдық ерекшеліктеріне қарай *номинативтік және эмоционалды-бағалауыштық* энантионимдер деп бөліп топтастырылады.

Қазақ әдеби тілінде энантионимдердің көлемі басым болғанымен, диалектілік энантионимдердің де өзіндік орны бар екенін айта кету керек, біз жинақтаған диалектілік энантионимдердің сандық көрсеткіші 60-қа жуық.

Мәселен, *әжептәуір* сөзі диалектілерге *тәп-тәуір, жап-жақсы, кәдімгідей* және *нашар, келіссіз, жағымсыз* деген энантиосемиялық мағыналарда жұмсалады. *Өзі ауданда істейді екен. Әжептәуір қызметкер дейді. Демалыс*

алып, осындағы нағашысының үйіне қонаққа келінті (Т. Ахтанов, «Дала сыры»). Оның әйелі әжептәуір кісі екен, жекіп тастады (ҚТАС, 97).

Сондай-ақ, қазақ тіліндегі диалектілік энантионимдерден «қыз бала» және «ер бала, жігіт» мағыналарында жұмсалатын *балдыз* сөзі, «ұнамсыз, жағымсыз» және «жақсы, тамаша» деген мағыналарды аңғартатын *ерсі* сөзі, «әйел» және «ер адамдар, бір топ адамдар» деген мағынада жұмсалатын *жамағат* сөзі (ҚТАС, 131), *бас* және *адам денесінің бастан басқа бөлігі* деген мағыналардағы *келде* сөзі (ҚТАС, 311), сондай-ақ, *көке*, *тәте* т.б. сөздерді атауға болады.

Араб тіліндегі энантионимдердің көлемі басым болуының негізгі себептерінің бірі – араб диалектілерінің көптігімен түсіндіріледі. Араб тіліндегі диалектілік энантионимдердің сандық көрсеткіші 200-ге жуық сөзді құрайды, олар жұмыста деректік материалдар негізінде кеңінен талданды. Мысалы, *сәмид-سامد* сөзінің *اللاهي* көңіл көтеруші, *ойын-сауық құрушы, ойнаушы* және *الحزين* қайғылы деген энантиосемиялық мағыналары диалектілер арқылы қалыптасқан. Айталық, Йемен диалектісінде *сәмид-سامد* *اللاهي* көңіл көтеруші, *ойын-сауық жасаушы, құрушы* деген мағына білдірсе, Таййи диалектісінде *الحزين* қайғылы деген мағына береді. Мұндай энантионимдер қатарын (түннің) *келуі* және *кетуі* деген энантиосемиялық мағынадағы *ас'аса-عس*, *өгей қыз* және *өгей шеше* секілді қарама-қарсы мағыналы *рабибатун-رَبِيبَة*, *шөлдеген* және *қанған, тойған* мағыналарды аңғартатын *ән-наһил-الناهل*, *қараңғы* және *жарық* деген мағыналы *әс-судфа-السُدْفَة* сияқты т.б. сөздер мен толықтыруға болады.

Энантионимдерді жіктеудегі маңызды критерийлерінің бірі – олардың мағыналық ерекшелігін есепке алу болып табылады. Бұл критерийге сәйкес номинативтік және эмоционалды-бағалауыштық энантионимдер болып бөлінеді.

Номинативтік энантионимдер контрарлы, комплементарлы қарама-қарсылықты, сонымен қатар іс-әрекеттің, белгінің және қасиеттің қарама-қарсылық бағытын білдіреді. Мағынаның контрарлы қарама-қарсылықты білдіретін лексикалық бірлігі өнімдірек топ болып табылады. Номинативтік энантионимдер сөз мағынасының дамуы нәтижесінде пайда болады да, ол көбінесе етістіктерге тән болады.

Номинативтік энантионимдердің семантикалық компоненттерін А.Е. Жүсіпов төмендегіше ажыратып көрсетеді: 1) пайда болу-жоғалу; 2) қосылу-бөліну; 3) тазалау, сырлау, әрлеу-бүлдіру, былғау; 4) әкелу-әкету; 5) айыру-қосу; 6) бір орында болу-ол орыннан ал-с ұзап кету [3, 20].

Қазақ және араб тілдеріндегі номинативтік энантионимдерден мыналарды атап өтуге болады:

Айталық, *бояу* етістігі «заттың түсін келтіру, жаңа өң беру» және «бүркемелеу, көлегейлеу, жасыру» деген мағыналарды береді (ҚТТС 2-ші том). *Күйдірген кірпіштің бірін қызылға, бірін жасылға, бірін сарыға бояп салдырған екі қатарлы үй тұр* (С. Шәріпов). *Расы жоқ сөзінің, Ырысы жоқ өзінің, Өңкей жалған мақтанмен, Шынның бетін бояйды* (Абай).

Езгі сөзі де «бодандық, құлдық» және «бостандық, еркіндік» деген энантиосемиялық мағыналарға ие. *Бір қуанарлық жай: езгі тіршілік ескі*

жұртынан ала-жұда қол үзіп, жаңа тұрмысқа біржола қоныс аударып жатқандар аз емес (Ө. Қанахин). *Уа, достым, ақындықтың қиял құсы, Жаныма жақынырақ келіп қоншы. Көп көрген, көп жасаған шежіре едің, Ежелден еркін ойдың езгі досы!* (Қ. Аманжолов).

Ал араб тілінде *әл-жәләл-лжал* сөзінің қарама-қарсы мағынасы төмендегі деректерден анық байқалады. *كُلُّ شَيْءٍ مَا خِلاَ الْمَوْتِ جَلَلٌ* (Өлімнен басқа барлық зат жеңіл), *فَلَنْ عَقَوْتُ لَأَعْتُونَ جَلَا* (Егер кешірімділік жасасам, тек үлкен нәрсені кешірем). Бұл мысалдардың алғашқысында *әл-жәләл-лжал* сөзі «жеңіл, оңай, кішкентай» деген мағыналарда қолданылса, екіншісінде «үлкен, қиын, ауыр» деген мағыналарды береді.

Сондай-ақ, *рағиба-رغب* сөзі «қалау» және «қаламау» деген энантиосемиялық мағыналарда жұмсалады. (*وَرَغِبُونَ أَنْ تَكْحُوهُنَّ*) (ҚКА, 4/127). Мұндағы *рағиба-رغب* сөзі «қалайсындар» және «қаламайсындар» деген екі мағынада түсіндіріледі. Осы тәрізді энантионимдерге «апару» және «әкелу, келтіру» деген мағыналардағы *сарафа-صرف* етістігі, «келу» және «кету» деген мағыналарды білдіретін *талаға-طلع* сөзі, күдіктену және күдіксіз, анық сену деген қарама-қарсы мағыналарда қатар кездесетін *занна-ظن* етістігі т.б. жатады.

Қолданыста *эмоционалды-бағалауыштық энантионимдердің* бағалауыштық не эмоционалды компоненттері өзара қарама-қарсы қойылады. Сөздерді қалыптан не стандарттан тыс қолданудың нәтижесінде мағынаның эмоционалды-бағалауыштық реңдерінің мәні артады.

Қазақ тіліндегі *әдемі* сөзінің келесі деректерде эмоционалды-бағалау нәтижесінде қарама-қарсы мағыналарда қолданылғаны байқалады. *Көрші бөлмеге келген әдемі қыз туралы әңгіме таусылар емес* (ЕҚ). *Айбаланың әдемі мінезі Асқарды шошытты* (С.М.).

Сондай-ақ, *философ* сөзі де «данышпан, білгір, ақылгөй, данагөй, ойшыл» және «ақылсыз, білімсіз» деген энантиосемиялық мағыналарда қолданылады. *Өз заманында философ болған Шәкәрімді қазір де солай атау ләзім!* (А.С.). *Ол да соңғы кезде ойына келгенді сөйлеп, философ болып жүр* (А.М.). Бұл мысалдардың алғашқысында *философ* сөзі «данышпан, білгір, ойшыл» деген мағыналарында қолданылса, екіншісінде сынау мәнінде «білімсіз, дүмше» деген мағыналарда жұмсалған.

Ақылды сөзінің энантионимдер қатарына жатқызылуы да эмоционалды баға беру жолымен түсіндіріледі. *Сағат сана-сезімі, ой-өрісі кең, ақылды жігіттердің санатына жататын* (А.Х.). *Әй, ақылдым, өректіме демеп пе ем, көк шуылдақ! Қысқарт енді!* (М.Ә.) Бұл сөйлемдерде *ақылды* сөзі «ақылды» және «ақымақ» деген қарама-қарсы мағыналарда келтірілген.

Қазақ тіліндегі *жаман* деген сөздің энантиосемиялық мағынасы бар. *Жаман болса жолдасың астыңнан өткен сызбен тең* (Ақтамберді) Мұнда *жаман* сөзі тура мағынасында қолданылса, келесі деректе энантиосемиялық мағынасын көре аламыз:

Менде де бар бір жаман, не қылайын қазақтың жүйрігі мен жорғасын («Айман-Шолпан» жырынан).

Жоғарыдағы деректерден байқалатыны эмоционалды-бағалауыштық энантионимдер контекст мүмкіндігіне байланысты туындайды. Осындай ерекшеліктеріне қарай оларды А.Е. Жүсіпов: «Кейбір эмоционалды-бағалауыштық сөздерді ирониялық тұрғыда қолдану нәтижесінде пайда болғандар (*ақылды, философ, ғұлама, қызық, гений*), кейбір дөрекі, тұрпайы (*ұрсу, жеку*) сөздердің жағымды мағынада жұмсалуды нәтижесінде туындаған сөздер (*ит, ақымақ, пәтшағар, азғын, жайрағыр, жүгірмек, оңбаған, жетпегір, сайтан, бар болғыр*), алғашқы мағына түсінігінің «жылжуына» орай, бағалауыштық компоненттің өзгеруінен туған сөздер (*жұмсақ, долы, сақ*)», — деп үшке бөліп қарастырады [3, 20].

Эмоционалды-бағалауыштық энантионимдер араб тілінде де өте көп кездеседі. *Сарийм-صريم* сөзі *للَّيْلِ* «түн» және *النَّهَارِ* «күндіз» дегенді білдіреді. *بَكَرَتْ عَلِيٌّ تَلَوْنِي بِصَرِيمٍ فَلَقَدْ عَذَلْتِ وَأَمْتٍ غَيْرَ مَلِيمٍ* бұл деректе *сарийм-صريم* сөзі «түн» деген мағынада қолданылса, *فَبَاتَ يَقُولُ أَصْبِحَ لَيْلٌ حَتَّى تَجْلَى عَنِ صَرِيمَتِهِ لِلظَّلامِ* дегенде *сарийм-صريم* сөзі «жарық, күндіз» деген мағынада қолданылған.

Бәшишәра-بَشْرًا сөзінің негізгі мағынасы «сүйіншілеу, қуанышты хабарды жеткізу» дегенді білдіреді. Ал мәтін ішінде өзге мағынаға ие болуы мүмкін: *(فَبَشَّرَهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ)* «...соларды күйзелтуші азаппен сүйіншіле» (ҚКА, 3/21). Бұл аяттағы «сүйіншіле» сөзі энантиосемиялық мағынада қолданылған. Себебі, тек жақсы, жағымды хабарға байланысты сүйінші сұрауға болады, ал жамандық немесе суық хабарға байланысты сүйіншіленбейді.

Мәсуба-مَثُوبَةً сөзі «жақсылық, сауап» және энантиосемиялық мағынада «жаза» деп қолданылады. *(قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِّنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ)* «(Оларға) айт: “Сендерге Алланың қасында жаза тұрғысынан бұдан да жаманын хабарлайын ба?”...» (ҚКА, 5/60). Осы аятта «сауап» мағынасындағы «*مَثُوبَةً*» сөзі энантиосемиялық мағынада «жаза» ретінде қолданылып тұр.

Екінші бөлімнің «Қазақ және араб тілдеріндегі энантионимдерге құрылымдық-морфологиялық талдау» атты бөлімшесінде салғастырмалы тілдердегі энантионимдерді құрылымдық-морфологиялық тұрғыдан атау энантионимдер, етістік энантионимдер, қосымшалы энантионимдер және үстеу энантионимдерге бөліп топтастырып, төмендегідей талдау жасалды.

Мысалы, қазақ тіліндегі *батыр* сөзі өзара қарама-қарсы «батыр» және «қорқақ» мағыналарында жұмсалады. *Бір батырға мың қорқақ шақ келмейді* (Мақал). Келтірілген деректе *батыр* сөзі «батыр» деген тура мағынасында қолданылса, келесі өлең жолдарынан аталған сөздің энантиосемиялық мағынада жұмсалғаны анық байқалады. *Мұндай ма едің ана күн,*

Мұның қалай, батыр-ау?! (Абай).

Шебер сөзі кейде мысқылдау арқылы өзіне қарама-қарсы «олақ» деген мағынада қолданылып, энантиосемиялық мағына құрайды. *Толыбай ағашқа да, темірге де елден асқан шебер* (Ә. Әбішев). Шеменсіген жамандар, *Шеберсініп бүлдірер* (Ж. Базарбеков). Бұл мысалдардың біріншісінде *шебер* сөзі «өз ісін жақсы меңгерген, қолынан неше түрлі іс келетін» деген мағынада жұмсалған. Ал екінші сөйлемде «шебер емес, олақ» деген мағынада қолданылған.

Құнсыз сөзінің де «қымбат» және «арзан» деген энантиосемиялық мағыналарда жұмсалуды төмендегі деректерден байқалады. *Ананың сәбиі үшін түн ұйқысын төрт бөлген қызметі әр мұсылман баласына құнсыз еңбек екені айдан анық* (Ж. Базарбеков). *Әке-шешесі үшін құрбандыққа атап, Дәмеши сияқты қыздар құнсыз бәске сатылып жатыр. Әй, аштық-ай, әй, аштық, қылдың-ау!* (М.Ә.). Аталған деректердің біріншісінде құнсыз сөзі «баға жетпес» деген мағынада жұмсалған. Ал екіншісінде «арзан» деген мағынада қолданылған.

Сондай-ақ, жұмыста «ақ» және «қара» мағынада жұмсалатын *атпақ* сөзі, «ақылды» және «ақымақ» мағыналарда жұмсалатын *ақылды* сөздері мен қатар *сайтан, керемет, әдемі* секілді т.б. атау энантионимдер жан-жақты талданды.

Араб тілінде де атау энантионимдер көлемі жағынан басқаларына қарағанда көп болып келеді. Бұған біз жинаған деректер дәлел бола алады. (250 сөз). *Әл-уммәһ-әл-әммә* сөзінің араб тілінде «үммет, көпшілік, жамағат» және «жеке адам» деген энантиосемиялық мағыналары бар. Аталған сөздің араб тіліндегі негізгі мағынасы «адамдардың бір тобы» дегенді білдіреді. Қазақ тіліне аударғанда «үммет» деген мағына береді. Сөздің қарама-қарсы мағынасы, үлгі етуге жарайтын, топты басқара алатын адамды *әл-уммәһ-әл-әммә* деп атаған. Бұл екі мағына да Құран Кәрімде кездеседі, *(كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً)* «Адам баласы бір-ақ үммет еді» (ҚКА, 2/213). Бұл аятта *әл-уммәһ-әл-әммә* сөзі бірінші мағынасында қолданылса, келесі аятта *(إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ)* «Шынында Ыбырайым нағыз Аллаға бойұсынушы, хаққа бейім бір басшы еді. Аллаға серік қосушылардан емес еді» (ҚКА, 16/120).

Бітанаһ-بطانة бұл атаудың энантиосемиялық мағынада қолданылуын әл-Фарра өз еңбегінде келтіреді: «Араб тілінде *бітанаһ-بطانة* мен *зіһараһ-ظهارة* жасырын мен көрінген, анық бір-бірінің орнына келеді» [5, 105].

Жинн-جن бұл атаудың «жын» және «періште» деген мағыналары бар. Ибн әл-Анбари өз еңбегінде *жинн-جن* *жын* деп адамдардың көзіне көрінбей жасырынатыны үшін аталған, яғни, *жын* сөзі араб тілінде *жасырынды* деген мағына береді дейді. Бұл атау Құран Кәрімде бірнеше рет келген, солардан мысалға мына аяттарды келтіруге болады. *(وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ)* «Олар Алла мен періштелер арасында ұрпақтық байланыс ұйғарды. Расында періштелер; олардың Алланың алдында келтірілетінін біледі. (Немесе Алла мен жын арасында жегжаттық ұйғарды)» (ҚКА, 37/158). Осы аятта келген *жинн-جن* сөзіне назар аударсақ, аудармасының өзінен-ақ бұл сөздің энантиосемиялық мағынасының бар екені көрінеді.

Сондай-ақ, жұмыста араб тіліндегі атау энантионимдерден *әл-мәсжур-المجان* *толы* және *әл-фарғ-الفارغ* *бос* деген мағыналарды аңғартатын *әл-мәсжур-المسجور* сөзіне, *әл-сәлий-الصحيح* *сау* және *әл-дәғ-الدعيب* *науқас* деген мағыналарды білдіретін *әс-сәлий-السليم* сөзіне және т.б. энантионимдер жан-жақты талданды.

Жұмыстың осы бөлімінде қазақ және араб тілдеріндегі етістік энантионимдер де талданды. Екі тілдегі етістік энантионимдердің жалпы саны 200 сөзден асып түседі.

Тарады сөзі қазақ тілінде түрлі сөздердің семантикасымен байланысып, энантиосемиялық мағынада жұмсалады. *Алмас келін түсірді деген хабар ауылға тез тарады*. Бұл сөйлемде *тарады* сөзі «етек алды, жайылды» деген мағынаны берсе, ендігі сөйлемде энантиосемиялық мағынада «жойылды, жоғалды, басылды, сейілді, айықты» деген мағыналарда қолданылған. *Жаңбыр тоқтап, күн шыққаннан кейін бұлттар тез тарады*.

Сондай-ақ, *баю* етістігі де «көбею, дүние-мүлкі молаю, дәулеті арту» және «азаю, біту, түтесілу, таусылу» деген қарама-қарсы мағыналарда қатар жұмсалады (ҚӘТС, 2-608). *Кәріп пенен Әбжекең, қойлары өсіп байыпты. Қотандары қомақты, Қойын бөлек бағыпты* (С. Сейфуллин). Бұл сөйлемде аталған етістік бірінші мағынасында қолданылған. Аталған етістіктің энантиосемиялық мағынада жұмсалуды келесі мысалдан көрінеді. *Қымыз байып қалған еді* (ҚӘТС, 2-608).

Өгейлеу етістігі «өгейсу, жатырқау» және «сағыну» деген мағыналарды береді. *Балам Ордадан келіп еді, шешесін өгейлеп қалыпты* (ҚТАС, 544). Мұнда аталған етістік бірінші мағынасында пайдаланылса, мына бір сөйлемде «сағынды» деген мағынада қолданылып энантиосемиялық мағынаға жегілген: *Айырылысқан елдің сағынышы оңайға салқындасын ба? Ана баланы, аға ініні, қыз төркінін, жігіт қайнын өгейледі* (ҚТАС, 544).

Жұмыста «жату» және «тұру» мағыналарын аңғартатын *жату* етістігі (ҚТАС, 246), «алып келу, алып беру» және «жіберу, жолдау» мағыналарда жұмсалатын *келтіру* етістігі (ҚТАС, 313), «тапсыру, беру» және «шығару, алу» мағыналардағы *қую* (ҚТАС, 446) етістіктері сияқты т.б. етістік энантионимдер жан-жақты талданды.

Араб тілінде *الآء-أى* етістігінің *آء* «тырысу, еңбектену, талпыну» және *قصر* «істемеу, хақысын бермеу», яғни, «толық атқармау» деген энантиосемиялық мағыналары бар. Араб тілінің «әл-Уасит» түсіндірме сөздігінде *لجتهء* сөзі «тырысу» және «немқұрайлы болу, салғырттық таныту» сондай-ақ, «дұрыс істемеу, ақырын істеу» деген мағыналарында көрсетілген. Аталған етістіктің сөздіктегі мағыналарына қарасақ, энантиосемиялық мағынасы айқын көрінеді. Мәселен, «тырысу, жақсы орындауға атсалысу» деген мағынасы мен «немқұрайлы болу, салғырттық таныту», сонымен қатар «дұрыс істемеу, шала істеу» деген мағыналар арасында өзара қарама-қарсылық байқалады (АТТС, 25).

بآء-آء етістігі қарама-қарсы «сату» және «сатып алу» мағыналарын білдіреді. *بئآءآء وآءم تُضرب له وآء موعء* *وآءك آءلآءبار مَن لم تُبع له*
وآءك بآء الوءء آء مآءك آءآءر *فآء عر لآءت للآء آء آءل بآءنآء*

Әсәбе-آء етістігі «сауап беру» және «жаза беру» ұғымдарын қамтиды. *(فآءآءبهمُ الله بآءآء قآءلوا آءآءآء تُجرآء مَن تُآءبها الآءنهارُ آءالآءن فآءها وآءلك آءراء المُآءسآءن)*. «Сонда Алла оларға бұл сөздері себепті астарынан өзендер ағатын, онда мүлде қалатын бақишаларды бағыштады» (ҚКА, 5/85). Бұл аяттағы *آء-آء* сөзі «сауап берді» мағынасында қолданылып тұр. Басқа бір аятта *(فآءآءكمُ عَمَّا بقمُ)*. «Алла... қайғы үстіне қайғыға ұшыратты» (ҚКА, 3/153). Мұнда *آء* сөзі «қайғы берді» деген мағынада жұмсалған. Араб тілінің «әл-Уасит» түсіндірме сөздігінде аталған

етістіктің біреуді «марапаттады, сыйлады, жазалады» деп көрсетілген. Мұнда, «марапаттау» мен «жазалау» бір-біріне қарама-қарсы мағына деп түсіндіріледі.

Сондай-ақ, жұмыста қазақ және араб тілдеріндегі лексика-грамматикалық мағына негізінде пайда болатын қосымшалы энантионимдер де сөз етілді. Мұнда қазақ тілінде септік жалғаулары әсерінен пайда болатын қарама-қарсылық жайлы айтылады. Мысалы, *-қа, -ке, -ға, -ге* және *-дан, -ден, -тан, -тен* септік жалғаулары арқылы кейбір етістіктерде қарама-қарсы мағына үстеледі. Айталық, *-ке* және *-тан* септік жалғаулары арқылы *алу* етістігінің энантиосемиялық мағынасы білдіріледі. *Ол жаңа жұмысшыларды қызметке алды. «Қазақстан» ұлттық телеарнасының басшысын жұмыстан алды* (БАҚ). Бұл мысалдарда *алды* етістігі екі сөйлемде тұрпаттары бірдей болса да қарама-қарсы мағынада жұмсалып тұр. Аталмыш сипаттағы энантионимдерді талдағанда Б. Сағындықұлы, А.Е. Жүсіпов секілді ғалымдардың ұстанымдарын қолдаймыз. Мұндай қосымшалы энантионимдерді басқа тілдерден де байқаймыз. Мәселен, қырғыз тілінде *алуу* «кызматқа алу – взять на работу» және «кызматтан алу – уволить с работы» деген мағынада қолданылса, татар тілінде де «эштан алу – уволить, освободить (с работы, со службы)» және «эшке алу – взять, принять (на работу, на службу)».

Алыну етістігі де қосымша арқылы энантиосемиялық мағынаға ие. *Жылдық көрсеткіштердің барлығы да есепке алынды* (Қ.Ә.). *Жастары жиырма екіге толмағандары есептен алынды* («Арқа ажары»). Бұл сөйлемдердегі *алынды* етістігі «тіркелді, қосылды, санатқа алынды» және «тізімнен алынып тасталды, санаттан шықты» деген қарама-қарсы мағыналарды береді.

Қоржындары олимпиада медальдарына толы Қазақстан Республикасының спортшылары бүгін Алматыға келді (БАҚ). *Ағам оқуын тәмәмдап, Алматыдан келді*. Мұндағы барыс және шығыс септік жалғаулары *келді* етістігінде Алматыға «кіру» және одан «шығу» деген энантиосемиялық мағынаны білдіріп тұр.

Араб тілінде де, кейбір қосымшалардың энантиосемиялық мағыналары қалыптасқан. Алайда, олардың барлығын энантионимдер қатарына жатқызу да қиын. Жұмыста мұндай қосымшаларға төмендегідей ғылыми талдау жасалды.

- (*إِذ-из*) және (*إِذَا-изә*) қосымшалары «өткен» және «келер» шақ етістіктерінде қолданылып, энантиосемиялық мағынаны жеткізеді. (*إِذ-из*) жұрнағы негізінен өткен шақта, ал (*إِذَا-изә*) жұрнағы келер шақта қолданылатыны белгілі. Құран Кәрімнен төмендегі аятты мысалға келтіріп көрейік: (وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْجَعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضِ الْقَوْلِ) бұл аятта өткен шақта қолданылатын (*إِذ-из*) жұрнағы келер шақ мағынасында жұмсалып тұр. Халифа Алтай бұл аятты төмендегіше аударған: «Ол залымдарды, Раббыларының құзырында тұрғызылып, бір-бірлеріне сөз қайтарып тұрғанда бір көрсең...» (ҚҚА, 34/31).

Шынында да, осы аяттың аудармасында (*إِذ-из*) қосымшасы өткен шақ мағынасын бермейді, өйткені әлі ешкім Раббысының құзырында тұрғызылған емес, мұның барлығы келер шақта, яғни қиямет күнінде болатын нәрсе.

- (ин-إن) қосымшасы араб тілінде бірнеше мағынаға ие; грамматикалық еңбектерде *егер* деген көбіне шартты мағынаны білдіреді. Аталған қосымшаның энантиосемиялық мағынасы «болымдылық» пен «болымсыздықты» білдіреді деп түсіндіріледі. Мысалы, *إن قام عبد الله* Абдулла *тұрды* *قام* және *тұрмады* *ما قام* деген мағыналарда жұмсала алады.

- (лә-لا) жалғауының бірінші мағынасы «болымсыздық» ұғымын білдіреді. Екінші мағынасы «растау, құптау, қуаттау, дәлелдеу» дегенді нұсқайды. Аталған жалғаудың энантиосемиялық мағынасына дәлел ретінде төмендегі аяттарды келтіруге болады: (وَخَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنهُمْ لَا يَرْجِعُونَ) Бұл аяттағы (лә-لا) жалғауының мағынасы жоғарыда көрсетілген екінші мағынаны аңғартып тұр. Осы аяттың қазақша Құран Кәрімнің аудармаларындағы мағыналарына қарасак: «*Біз жоқ еткен кент халқының бізге қайтпауы мүмкін емес*» (ҚКА, 21/95), яғни, міндетті түрде олар қайтады. Аяттағы (лә-لا) жалғауының бірінші және екінші мағынасында бір-біріне мүлдем қарама-қарсы энантиосемиялық мағынасы көрінеді. Егер аудармашы бұл құбылысқа мән бермесе, аятты мүлдем теріс аударуы да мүмкін.

Араб тіліндегі қосымша энантионимдерге талдау жасай келе, жоғарыда аталып өткен қосымшалардың көбісін энантионимдер қатарына жатқызуға болады. Алайда, зерттеушілер арасында бұл жалғаулар туралы пікір алуандығының барын да айта кеткен жөн.

Қазақ және араб тілдеріндегі қосымшалы энантионимдердің айрым белгісі төмендегідей түсіндіріледі. Қазақ тіліндегі септеулік жалғаулары әсерінен пайда болатын қарама-қарсылық әрдайым бір-біріне антонимиялық мағынасы бар қосымшалар арасында туындайды. Ал араб тілінде формасы бір, бойында антонимиялық мағынасы бар жалғаулар қосымша энантионимдер деп аталады.

Сондай-ақ, жұмыста қазақ және араб тілдеріндегі үстеу энантионимдер де сөз болды. Қазақ тілінде үстеу энантионимдер өте аз көлемді құрайды.

Мысалы, *алдында* үстеуі «таяу, жуық» және «бұрын» деген мағыналарды бере алады. *Колхоз малы жиырма бес мыңның алдында. Мен ол елде екі-үш жылдың алдында болдым* (ҚТАС, 54,55). Мұнда мезгілдік үстеу мәні аталып тұр.

Қазақ тіліндегі *қазір* үстеуі уақыт мезгілге байланысты қарама-қарсы мағыналар бере алады. *Мен қаладан қазір келдім. Мен қаладан қазір келемін.* Аталған деректерден «қазір» сөзі жергілікті қолданыста уақытқа қатысты істің «белгілі бір уақытқа дейін» және «белгілі бір уақыттан кейін» орындалатындығын білдіре алатын ерекшелігін байқауға болады.

Ертеңгісін сөзі «таңертең» және «ертеңгі күн» деген энантиосемиялық мағыналарда жұмсалады. *Теміржан анасын, ертеңгісін сабақтан жақсы баға алғанын айтып қуантты* (өткен шақ). *Достары ертеңгісін Талғаттың үйіне қуанышын бөлісуге барады* (келер шақ) (Ж.Б.).

Араб тіліндегі үстеу энантионимдер де жоғарыдағыдай қолданысқа ие. *بَعْدَ* бұл үстеудің араб тілінде «кейін, артынан» және «алдынан, бұрын» деген энантиосемиялық мағыналары бар. Аталған үстеудің бірінші мағынада қолданылуы өте жиі кездеседі. Мысалы, *بَعْدَ الظَّهْرِ* түстен кейін, *بَعْدَ الْآخِرِ* бір-

бірінің артынан т.б. бұл үстеудің екінші энантиосемиялық мағынасына мысал ретінде Құран Кәрімнен мына аяттарды келтіруге болады (وَأَلْقَى كِتَابًا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ) Бұл аятта *бағда-بعْدَ* үстеуінің мағынасы *алдынан, бұрын* деген энантиосемиялық мағынада түсіндіріледі. Аяттың қазақша аудармасына қарасак: «*Расында Тәураттан кейінгі Зәбүрде: (Жерге игі құлдарым мұрагер болады) деп жаздық*» (ҚҚА, 21/105). Аталған үстеудің энантиосемиялық мағынасы төмендегі деректен анық байқалады. *حَمِنْتُ إِلَهِي بَعْدَ عُرْوَةٍ إِذْ نَجَا خِرَاشٌ وَ بَعْضُ الشَّرِّ أَهْوَنُ مِنْ بَعْضِ*

Бағда-بَعْضَ мөлшер үстеуі бір нәрсенің кейбір бөлігі және барлығы, толығы дегенді қатар білдіре алады. (وَالَّذِينَ لَكُمْ بَعْضٌ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ) бұл аяттағы «*بَعْضٌ*» үстеуінің мағынасы жалпылауыш «барлығы» мағынасында жұмсалып тұр. *تَرَكَ أَمْكِنَةً إِذَا لَمْ أَرْضَهَا أَوْ يَعْتَلِقُ بَعْضُ النَّفْسِ حِمَامَهَا*

Дуна-دون мекен үстеуі *тахта* «астында» және *фауқа* «үстінде» деген қарама-қарсы мағыналарда қолданылады. Араб тілінің «әл-Мүнжид» түсіндірме сөздігінде аталған үстеудің *эмам* «алдында» және *халфа* «артында» деген энантиосемиялық мағыналары да көрсетілген. Мысалы, «*العَدُوُّ*» *Алдарыңызда дұшпан, арттарыңызда теңіз*». Мұнда *дуна-دون* үстеуінің мағынасы *алдарыңызда* деген мағынаны аңғартса, «*جلسَ الوزيرُ دونَ*» дегенде аталған үстеуінің мағынасы *артында* деген мағынада жұмсалып тұр. Сонымен бірге зерттеу жұмысында *фауқа-فوق*, *уараэ-وراء* сияқты т.б. үстеу энантионимдер жан-жақты талданды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу барысында контрастивтер құрылымындағы антонимдер мен энантионимдер табиғаты сараланды. Осы уақытқа дейін қазақ тіл білімінде антонимия құбылысы жан-жақты зерттелгенімен, энантиосемия жеке құбылыс ретінде қарастырылмай, антонимияның қатарында жалпы түсініктеме беріліп келді. Зерттеу жұмысында қазақ тілінің энантионимдері тілдік бірлік ретінде антонимдерден ажыратыла қарастырылып, жан-жақты талдау жасалды.

Араб тіл білімінде аталған құбылыстар дербес зерттеу нысандарына айналғанымен, терминологияда оппозициялық қатынастарды қарастыруда ортақ *әл-аддад* терминімен беріліп келді.

Тілдік парадигмадағы құрылымдық ұйымдасуы және таңбалық тұрғыдан берілуінде өзіндік ерекшеліктерге ие антонимдер мен энантионимдердің феномендік белгілерін анықтау нәтижесінде араб тіліндегі антонимдерді *التقابل* *әт-тәқабул әд-дәләли* ал энантионимдерді *الأضداد* *әл-аддад* деп атау қажеттілігі дәлелденді.

Осы орайда оппозициялық семантикаға құрылған қарама-қайшылықты барлық жағынан жеткізе алатын және араб тіліндегі қарама-қарсы бірліктерді номинациялау дәстүрін жалғастыра алатын *контрастивтер* термині гипероним термин ретінде ұсынылды.

Қазақ және араб тілдерінің контрастивтерін топтастыру барысында салғастырылатын тілдердің антонимдері Н.С. Трубецкойдың оппозиция әдісі арқылы талданып, олар градуалды, привативті және эквиолентті түрлерге жіктелді.

Адам санасының екі жақтылығын танытатын және оларды тудыратын тілдік механизмдердің ортақтығы универсалды болғандықтан аталған құбылыстың екі тілге де ортақ екені дау тудырмайды.

Сондай-ақ, жұмыста лингвостилистикалық талдаулар негізінде контекстуалды антонимдердің универсалдылығы тілдік деректер негізінде айқындалды.

Салғастырылатын тілдердің энантионимдері алғаш рет лексика-семантикалық және құрылымдық-морфологиялық тұрғыдан топтастырылып, олардың екі тілдегі сандық көлемінің деңгейі анықталды.

Араб диалектілерінің аймақтық тұрғыдан кең таралуына және экстралингвистикалық факторлардың әсеріне байланысты қазақ тіліне қарағанда, араб тілінде энантионимдердің көлемі әлдеқайда артық. Екі тілде де эмоционалды-бағалауыштық энантионимдер номинативті энантионимдерге қарағанда өнімділік сипатымен айрықшаланады.

Талдауға алынған материалдар көлемі жағынан есім энантионимдердің басқаларына (етістік, үстеу, қосымшалы энантионимдер) қарағанда басымдылығын көрсетті.

Зерттеудің болашақтағы бағдары. Жұмыста қазақ және араб тілдеріндегі контрастивтерді салғастырып зерттеуде қол жеткізілген нәтижелер болашақта аталған тілдер лексикологиясындағы тілдік бірліктердің ортақ және айырым белгілерін лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық, құрылымдық-морфологиялық тұрғыдан салғастырмалы талдауға негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мусин Ж. Қазақ тіліндегі антоним сөздер. – филол. ғыл. канд. дис. – Көкшетау, 1970. – 253 б.
- 2 Жұмабекова А.Қ. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы, 2000. – 184 б.
- 3 Жүсіпов А.Е. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары. – филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Астана, 2004. – 29 б.
- 4 محمود فهمی حجازی. علم اللغة بين التراث والمناهج الحديثة. – القاهرة، 1995. – 111 ص.
- 5 محمد نور الدين المنجد. للتضاد في القرآن الكريم. – دمشق، 1999. – 272 ص.
- 6 Философский словарь под ред. И.Т. Фролова. – М., 1991. – 560 с.
- 7 Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии // – Саратов, 1990. – 223 с.
- 8 محمد بن القاسم الأنباري. كتاب الأضداد. تح: محمد أ. إبراهيم. – بيروت، 1998. – 517 ص.
- 9 توفيق محمد شاهين. المشترك اللغوي نظرية و تطبيقا. – القاهرة، 1980. – 396 ص.

ДИССЕРТАЦИЯНЫҢ НЕГІЗГІ МАЗМҰНЫ ТӨМЕНДЕГІ БАСЫЛЫМДАРДА ЖАРИЯЛАНДЫ

1 Араб тіліндегі антонимдердің зерттелу бағыттары // Белгілі ғалым М.М. Копыленконың 85 жылдығына арналған «Тіл әлемі. Мир языка. The world of Language» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы: 2 томдық. – Алматы, 2005. – 2-ші т. – 355-360 бб.

2 Араб тіл ғылымындағы энантиосемия құбылысы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2006. – №6 (96). – 113-115 бб.

3 Араб тілінде энантиосемия құбылысының даму себептері // «Әлемдік рухани құндылықтар және қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы: 2 томдық. – Алматы, 2007. – 2-ші т. – 314-321 бб.

4 Араб тіліндегі энантиосемияның зерттелу деңгейі // Академик Ө. Айтбайұлының 70 жылдық мерейтойына арналған «Мемлекеттік тіл саясаты: терминология, аударматану, ресми құжат тілі» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы: – Алматы, 2007. – 191-195 бб.

5 Араб тіліндегі кейбір энантиосемиялық атаулар жайында // «Исламтану және араб филологиясы мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы: – Алматы, 2007. – 112-119 бб.

6 Қазақ тіліндегі энантионимдердің зерттелуі жайлы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – №5 (113). – 134-139 бб.

7 Энантиосемия лексиканың жүйелі байланысы ретінде // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. «Филология ғылымдары сериясы». – 2008. – №3 (25). – 67-71 бб.

8 Араб тіліндегі үстеу энантионимдердің қазақ тіліне аударылуына талдау // «Тіл және жаһандану: бүгін мен болашағы» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы: – Алматы, 2008. – 150-155 бб.

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚКА - Құран Кәрім аудармасы.

АРС - Арабско-русский словарь.

ҚТАС - Қазақ тілінің аймақтық сөздігі.

ҚӘТС - Қазақ әдеби тілінің сөздігі.

ҚТТС - Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.

АТТС - المعجم الوسيط (Араб тілінің «әл-Уасит» түсіндірме сөздігі).

АТҚС - المعجم الوجيز (Араб тілінің қысқаша сөздігі).

РАС - Русско-арабский словарь.

ш. Ж.